

УДК 314.15+316.344]:323.22(477)

DOI <https://doi.org/10.15407/nte2022.04.025>**НОВАК ІРИНА**

кандидатка економічних наук, провідна наукова співробітниця відділу досліджень людського розвитку Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4579-2470>

NOVAK IRYNA

a Ph.D. in Economics, a leading research fellow at the Department of Human Development Researches of the NAS of Ukraine Mykhailo Ptukha Institute of Demography and Social Studies. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4579-2470>

Бібліографічний опис:

Новак, І. (2022) Проблеми соціальної вразливості внутрішньо переміщених осіб та вимушених мігрантів. *Народна творчість та етнологія*, 4 (396), 25–35.

Novak, I. (2022) Problems of Social Vulnerability of Internally Displaced Persons and Forced Migrants. *Folk Art and Ethnology*, 4 (396), 25–35.

ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНОЇ ВРАЗЛИВОСТІ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ ТА ВИМУШЕНИХ МІГРАНТІВ

Анотація / Abstract

Стаття присвячена аналізу проблем соціальної вразливості внутрішньо переміщених осіб (ВПО) та вимушених мігрантів. На основі даних ООН, Міжнародної організації міграції, Міжнародної організації праці та даних соціологічних опитувань ВПО і вимушених мігрантів досліджено динамічні зміни чисельності цих груп населення, їх основні соціально-демографічні характеристики, проблеми й ризики соціального відторгнення, наміри щодо повернення до місць постійного проживання та потенціал інтеграції на новому місці перебування.

Зроблено висновки про високий рівень багатофакторної соціальної вразливості ВПО та вимушених мігрантів, більшість з яких – це жінки з дітьми, літні люди, інваліди й діти-сироти. Через руйнування соціальних, економічних, культурних зв'язків ВПО та вимушені мігранти мають підвищені ризики соціального відторгнення від політичного, економічного життя й соціального середовища, сфери культури та освіти, послуг системи охорони здоров'я, соціального захисту. Існують підстави для формування істотних проявів відторгнення серед ВПО, зокрема в частині доступу до структурно-економічних ресурсів для забезпечення основних соціально-економічних прав людини, та позицій, що дають змогу отримати доступ до таких ресурсів. Оцінки інтеграції ВПО з боку громад, які їх приймають, можуть свідчити про наявність певних бар'єрів для інтеграції ВПО на новому місці проживання.

Найбільш негативним наслідком масштабної вимушеної міграції та внутрішнього переміщення населення для територіальних громад України є втрати людського потенціалу, пов'язані з відтоком економічно активних, освічених

і молодих людей. І навпаки, для громад, які приймають ВПО, особливо в сільських районах, збільшення населення може стати драйвером місцевого розвитку.

Ключові слова: внутрішньо переміщені особи, вимушені мігранти, соціальна вразливість, соціальне залучення, соціальне відторгнення.

The article is dedicated to the analysis of the problems of social vulnerability of internally displaced persons (IDPs) and forced migrants. Basing on data from the United Nations Organization, the International Organization for Migration, the International Labour Organization and data from sociological surveys of IDPs and forced migrants, the dynamic changes in the number of these population groups, their main socio-demographic characteristics, problems and risks of social rejection, intentions to return to their places of permanent residence and integration potential in the new place of stay have been studied.

It is concluded that there is the high level of multifactorial social vulnerability of IDPs and forced migrants, most of whom are women with children, the elderly, the disabled, and orphans. Because of the destruction of social, economic, and cultural ties, IDPs and forced migrants have increased risks of social rejection from the political, economic life and social surroundings, the sphere of culture and education, the services of the health care system and social protection. There are reasons for the formation of significant manifestations of rejection among IDPs, in particular in terms of access to structural and economic resources to ensure basic social and economic human rights, and positions that provide an opportunity to gain access to such resources. Assessments of the integration of IDPs by the communities that receive them may indicate the presence of certain barriers to the integration of IDPs in their new place of residence.

It is shown that the loss of human potential is the most negative consequence of large-scale forced migration and internal displacement of the population for the territorial communities of Ukraine. At the same time, for communities hosting IDPs, population growth can become a driver of local development.

Keywords: internally displaced peoples, forced migrants, social vulnerability, social engagement, social rejection.

Вступ. Від часу, коли у 2014 році Україна зазнала воєнного нападу російської держави на Донбасі та в АР Крим, і до початку повномасштабної агресії майже півтора мільйона громадян України залишили місце постійного проживання. Це було безпрецедентним за обсягами внутрішнім переміщенням населення в Європі з часів Другої світової війни, масштаби якого значно збільшилися після 24 лютого 2022 року, коли свої домівки вимушено залишила третина українців – 22 % змінили місце проживання в межах країни, а за кордон виїхали 6 % населення [13, с. 14]. Загалом у межах України було переміщено близько 7 млн осіб, що цієї миті є найбільш масштабною кризою з переміщенням людей у світі [3].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Згідно з Керівними принципами ООН з питань внутрішнього переміщення (1998), особи, переміщені всередині країни, визначаються як люди або групи людей, які були змушені рятуватися втечею або залишити свої домівки чи місця проживання для того, щоб уникнути наслідків збройного конфлікту, ситуації загального насильства, порушень прав людини або стихійних лих /

техногенних катастроф, і які не перетнули міжнародно визнаного державного кордону країни [21, с. 5].

Міжнародна організація з міграції (МОМ) визначає термін «мігрант» як такий, що стосується всіх випадків, коли рішення про міграцію приймається добровільно для особистої зручності без впливу зовнішнього примусового чинника [6]. Водночас вимушені мігранти – це біженці, шукачі притулку, або люди, змушені переселятися через такі зовнішні фактори, як збройні конфлікти чи екологічні катастрофи. Вимушена міграція зазвичай спричиняється такими «чинниками тяжіння», як переслідування, війна або голод, коли люди хочуть уникнути порушень своїх основоположних прав [14].

МОМ надає регулярні актуальні оцінки чисельності внутрішньо переміщених осіб в Україні, які визначаються як особи, які залишили своє звичне місце проживання через війну, незалежно від статусу реєстрації [10, с. 6]. За даними 7-го раунду обстеження (на 23.07.2022), в Україні було 6 645 тис. ВПО [11, с. 1].

Основна частина. Якщо до 2022 року чисельність зареєстрованих ВПО в регіонах

зменшувалася з віддаленням від тимчасово окупованих територій, то після 24 лютого 2022 року понад 90 % ВПО перемістилися до Вінницької, Волинської, Житомирської, Закарпатської, Івано-Франківської, Кіровоградської, Львівської, Рівненської, Тернопільської, Хмельницької, Черкаської, Чернівецької та Чернігівської областей. У першій половині 2022 року більшість ВПО зосереджувалася в східних та західних регіонах, у динаміці мала місце тенденція до збільшення чисельності ВПО на сході та півдні країни, а також у м. Києві, та зменшення – у західних, північних і центральних областях [11, с. 1–2]. За результатами дослідження МОМ щодо базової оцінки території 836 громад, які приймають зареєстрованих ВПО в 19 областях, на 23 липня 2022 року чисельність ВПО була найбільшою в Київській, Дніпропетровській та Полтавській областях (понад 190 тис. у кожній), а також у Дніпровському, Запорізькому, Вінницькому, Полтавському та Білоцерківському районах (понад 70 тис. у кожному). При цьому ВПО найчастіше прибували з Донецької, Луганської та Харківської областей [10, с. 2].

У березні 2021 року в домогосподарствах ВПО жінки становили 56 % (з них 22 % були старше 60 років), 23 % ВПО мешкали в домогосподарствах, що склалися з однієї особи, з них 74 % були жінки й близько половини – люди віком від 60 років. У складі 41 % домогосподарств були діти, частка багатодітних сімей становила 10 %, частка домогосподарств, у яких немає одного з батьків, – 34 % (у 33 % випадків їх очолювали жінки), у 15 % домогосподарств були люди з інвалідністю [9, с. 2–8, 10–11]. Працевлаштовані були 49 % ВПО, жінки переважно працювали в роздрібній торгівлі та сфері послуг і частіше, ніж у середньому по країні, були зайняті неповний робочий день (26 % проти 10 %). До переміщення близько 63,4 % ВПО були керівниками підприємств чи їх підрозділів, 25,8 % – спеціалістами технічного профілю, природних чи гуманітарних наук, а 19,8 % – підприємцями [4; 12].

Основними джерелами доходу домогосподарств ВПО були заробітна плата (60 %) й щомісячна адресна допомога ВПО (54 %); при цьому 30 % домогосподарств поєднували обидва джерела доходу протягом останніх 12 місяців. Щомісячну адресну допомогу ВПО як джерело доходу найчастіше вказували респонденти з домогосподарств, до складу яких входили особи з інвалідністю (68 %), очолювані жінками домогосподарства з дітьми (72 %) та домогосподарства, які складаються з осіб віком 60 років і старше (60 %). Середньомісячний дохід на одного члена домогосподарства ВПО в березні 2021 року становив 86,4 % від розміру фактичного прожиткового мінімуму, розрахованого Міністерством соціальної політики України.

Основними статтями щомісячних витрат домогосподарств ВПО були харчування, оплата комунальних послуг та оренди житла. При цьому половині домогосподарств ВПО отримуваних доходів вистачало лише на харчування, або навіть на ньому вони змушені були заощаджувати. Зокрема, мешканці домогосподарств ВПО, які склалися тільки з осіб віком старше 60 років, змушені були заощаджувати навіть на харчуванні в 24 % випадків; серед домогосподарств, до складу яких входять особи з інвалідністю, таких було 27 %, а домогосподарств із дітьми, які очолюють жінки, та домогосподарств із трьома й більше дітьми – 26 % і 20 % відповідно.

У березні 2021 року частка ВПО, які повідомили, що проживають у нинішньому місці понад три роки, становила 87 %. Намір повернутися до місця свого проживання після завершення конфлікту мали 18 %, а не збиралися повертатися – 39 %. Про певний рівень інтеграції до місцевих громад повідомили 89 % ВПО (з них 34 % вказали, що є частково інтегрованими). Основними умовами успішної інтеграції були названі наявність житла (85 %) та регулярний дохід (75 %), працевлаштування (47 %), доступ до соціальних послуг (44 %), підтримка місце-

вих громад (30 %), комфортні умови життя (доступ до води, електроенергії, опалення, каналізації) (30 %), легкий доступ до документів (28 %), а також прийняття ВПО місцевими громадами (22 %) і можливість голосувати на місцевих виборах (20 %).

За даними 7-го раунду обстеження МОМ [11, с. 4–7, 9, 11–12], серед ВПО переважали жінки (64 %). За типом населеного пункту, де перебували ВПО, вони розподілялися на три майже рівні частини: місто або селище міського типу (34 %), сільська місцевість (33 %), велике місто (30 %). Більшість (71 %) мешкали в домогосподарствах, усі члени яких були ВПО; середній розмір домогосподарств, які склалися лише з ВПО, становив 3 особи. Розподіл за віком показує,

що 65% ВПО були особи віком до 45 років. У складі 66 % домогосподарств ВПО були діти (у середньому – одна дитина віком до 18 років), у 38 % – люди, старше 60 років, у 30 % – особи з хронічними захворюваннями, у 20 % – люди з інвалідністю (табл. 1).

У місці свого першого переміщення залишилися 70 % ВПО, 21 % – змінили одне місце переміщення, а 9 % зазнали трьох чи більше переміщень. Основними причинами, які змушували ВПО залишати початкове місце переміщення, були неможливість заробляти (60 %), відсутність житла (53 %) та ситуація з безпекою (40 %). На 23 липня 2022 року лише 13 % ВПО мали намір інтегруватися у своєму теперішньому місці перебування. Найбільша частка таких ВПО була в м. Києві (36 %).

Таблиця 1 – Частка домогосподарств ВПО, у складі яких є особи, які належать до вразливих груп, на 23 липня 2022 року, %

Вразливі групи	Частка ВПО, %
Вагітні або годують грудьми	4
Люди з інвалідністю	20
ВПО з 2014–2021 рр. (з формальним статусом чи без нього)	13
Літні люди (віком від 60 років)	38
Особі з хронічними захворюваннями	30
Безпосередньо зазнали впливу (постраждали) від поточних насильницьких дій	3
Немовлята (віком до 1 року)	5
Діти віком старше 1 та молодше 5 років	15
Діти віком 5–17 років	46

Джерело: [11, с. 4].

Більш ніж половина ВПО (60 %) втратили роботу через війну. До переміщення основними секторами зайнятості ВПО були торгівля, сфера послуг, освіта, будівництво, важка промисловість та виробництво. Нову роботу за місцем переміщення змогли знайти 28 % ВПО, які були безробітними до війни або втратили роботу через війну. Майже половина ВПО (47 %) на момент опитування не мали заробіт-

ку. Від початку війни не отримували сімейного доходу 9 % ВПО, а 35 % зазначили, що сукупний місячний рівень доходу їхніх домогосподарств не перевищував 5000 грн, що менше ніж розмір мінімальної заробітної плати (6500 грн). Лише 3 % ВПО продовжували проживати в колективних центрах, тоді як більшість орендувала житло самостійно (47 %) або проживала в родичів та друзів (33 %). Водночас орен-

да житла істотно обтяжувала бюджети ВПО, адже її середня ціна (без урахування вартості комунальних послуг) складала 5 тис. грн., а в м. Києві вона сягала 10 тис. грн.

За оцінками ООН, після початку воєнної агресії РФ на Донбасі та анексії АР Крим на березень 2015 року за межі України виїхали 763 тис. осіб, з них до РФ – 81,9 %, Білорусі – 10,5 %, Польщі – 5,8 % та інших країн – 1,8 % [25]. За даними Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ ООН), на 3 травня 2022 року за межі країни виїхали 5 657 тис. осіб (без урахування повернень в Україну із-за кордону). За інформацією Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України, з 24 лютого 2022 року до 10 червня 2022 року країну залишили 4,8 млн, а повернулися – 2 млн громадян. З 24 лютого 2022 року в країнах ЄС офіційно зареєструвалися майже 5 млн українців.

За даними ООН, понад 3,2 млн вимушених мігрантів з України набули статусу тимчасового захисту. Він дозволяє швидше отримати дозвіл на проживання в ЄС, поки повернення до рідної країни неможливе, оформити соціальну допомогу, а також дозвіл на роботу та навчання. Утім, передбачається, що після завершення бойових дій

українці, які його отримали, повернуться додому. Більшість вимушених мігрантів знайшла прихисток у сусідніх країнах – Польщі, Румунії, Молдові, Угорщині, Словаччині.

За оцінками МОП, чисельність вимушених мігрантів, які виїхали з України до сусідніх країн, у травні 2022 року становила 5,23 млн осіб. У більшості випадків країну полишали жінки, діти та люди літнього віку, старше 60 років. Серед вимушених мігрантів приблизно 2,75 млн осіб – це люди працездатного віку. З них 43,5 % були зайнятими, але пішли з роботи чи втратили її після початку широкомасштабної агресії (табл. 2).

Понад 87 % вимушених мігрантів раніше були зайняті на умовах повного робочого дня, 88 % – як наймані працівники, решта 12 % – як самозайняті особи. Дві третини мають високий рівень освіти, 49 % були зайняті висококваліфікованою працею, і лише 15 % працювали на робочих місцях з низькими вимогами до кваліфікації. За основним місцем попередньої роботи, за Міжнародною стандартною класифікацією занять (МСК3-08), у структурі вимушених мігрантів 25,2 % – спеціалісти-професіонали, 21,7 % – робітники сфери обслуговування й торгівлі, по 15,5 % – спеціалісти та допоміжний персонал, а також некваліфіковані робітники [5, с. 1–2, 4–5, 10].

Таблиця 2 – Характеристики вимушених мігрантів з України*, травень 2022 р.

Зайнятість	%	Статус робочої сили	%
повний робочий день (> 35 год. на тиждень)	87,4	зайняті	43,5
неповний робочий день (< 35 год. на тиждень)	7,7	безробітні	3,7
без класифікації	4,9	поза робочою силою	52,8
Освіта (загальний рівень)	%	Рівень кваліфікації (основна робота)	%
базовий	15,3	низький	15,5
проміжний	18,5	середній	35,5
високий	66,2	високий	49,0
Статус зайнятості (основна робота)			%
наймані працівники			88,3
самозайняті працівники			11,7

Рід занять (МСКЗ-08) (основна робота)	%
керівники	8,3
спеціалісти-професіонали	25,2
спеціалісти й допоміжний персонал	15,5
службовці, зайняті підготовкою та оформленням документації, обліком та обслуговуванням	5,7
робітники сфери обслуговування й торгівлі	21,7
кваліфіковані робітники сільського та лісового господарства, риборозведення та риболовства	0,6
кваліфіковані робітники промисловості та робітники споріднених професій	4,3
оператори та складальники промислових установок і машин	3,2
некваліфіковані робітники	15,5

Примітка * – усі показники, окрім статусу робочої сили, відносяться до вимушених мігрантів, які раніше працювали.

Джерело: [5, с. 10].

За даними УВКБ ООН, на 23 червня 2022 року за кордон виїхали 670 133 учні та 22,6 тис. педагогічних працівників. За межі України евакуйовані 2029 дітей з особливими освітніми потребами, з них 1072 – діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування. Територію нашої країни залишили 1392 наукових та науково-педагогічних працівників [15]. У середині липня 2022 року дві третини громадян України, які вимушено перебували за кордоном, не планували повернутися додому [16].

Проблеми соціальної вразливості ВПО та вимушених мігрантів у нових місцях проживання зумовлені недостатністю, припиненням або відсутністю доступу до ресурсів і діяльності, що їх має більшість населення [2, с. 70]. При переміщенні з територій, де відбуваються бойові дії, більша частина ВПО і вимушених мігрантів втрачає роботу, джерела доходів, майно та житло, соціальний капітал, статус і зв'язки, що призводить до виникнення феномену раптової бідності. З огляду на це, соціальна вразливість ВПО і вимушених мігрантів є багатофакторною, має місце як на етапі переміщення, так і під час адаптації та інтеграції. Вона виявляється при реалізації визначених міжнародним та

національним законодавством прав і свобод ВПО та вимушених мігрантів, зокрема щодо захисту від недобровільного переміщення й допомоги при переміщенні; гарантій безпечного повернення (переселення, реінтеграції); захисту від насильства, тортур, голоду як методу ведення війни, використання людей як захисного щита, примусового залучення до збройних формувань; забезпечення єдності сімей, сприяння пошукам зниклих родичів, а також соціально-економічних прав на відновлення та оформлення документів, що посвідчують особу; житло; охорону здоров'я; соціальний захист; пенсійне забезпечення; зайнятість; освіту; майно; доступ до суду; проведення державної реєстрації актів цивільного стану; захист персональних даних; доступ до інформації про реалізацію прав ВПО; права, пов'язані зі свободою пересування; виборчі права.

Соціальне відторгнення – процес, за якого окремі групи населення (або окремі люди) не мають змоги повною мірою брати участь у суспільному житті внаслідок своєї бідності, відсутності базових знань і можливостей або через дискримінацію. Це відокремлює їх від працевлаштування, отримання доходів і змоги навчатися, а також від соціальних

інститутів і заходів. Вони мають обмежений доступ до влади та прийняття рішень органами влади, а отже, часто не можуть узяти участь у процесах розроблення та прийняття рішень, що впливають на їх повсякденне життя [17, с. 16]. Застосування концепту соціального відторгнення дає можливість вимірювати зниження добробуту вразливих груп населення, що полягає у відсутності доступу до структурно-економічних ресурсів та позицій, які дають доступ до таких ресурсів, і недостатності соціокультурної участі [2, с. 70]. Головним атрибутом соціального відторгнення є брак участі в основних формах діяльності, доступних для більшої частини населення. Вважається, що людина є соціально відторгнутою, якщо вона проживає в межах певної громади і через причини, на які вона не може впливати, позбавлена можливості брати участь у нормальній діяльності, властивій більшості членів цієї громади, тоді як вона хотіла би брати участь у такій діяльності [22].

Існують два виміри соціального відторгнення [19]:

– дистрибутивний, що має стосунок до відсутності доступу до структурно-економічних ресурсів, які повинні бути забезпечені згідно з основними соціально-економічними правами людини, та позицій, які дають можливість отримати доступ до таких ресурсів;

– реляційний, пов'язаний з браком соціальної участі та суб'єктивними оцінками соціального відторгнення.

До дистрибутивного виміру відносять матеріальна депривація та недостатній доступ до базових соціальних благ, а до реляційного – обмежена соціальна участь і брак нормативної інтеграції. Під матеріальною депривацією розуміють відсутність ресурсів, необхідних для підтримання звичайних або принаймні широко прийнятих стандартів споживання, умов життя у конкретному суспільстві. Вона виявляється як фінансова неспроможність купувати продовольчі та непродовольчі товари, оплачувати різнома-

нітні послуги [2, с. 70–71, 79]. Недостатність забезпечення прав людини на отримання необхідних соціальних благ характеризує доступність суспільних ресурсів та виявляється через наявність доступу або можливості отримати доступ до послуг медичних установ, дитячих і навчальних закладів. Зокрема, ідеться про якість побутових умов у місці проживання й рівень безпеки того району, якість надання комунальних послуг, регулярність отримання державної допомоги (соціальних виплат) тощо [20]. Вимір соціальної участі характеризує рівень залучення до формальних і неформальних мереж. Виокремлюють такі форми залучення, як соціальна (передусім міжособистісні контакти), культурна та громадянська [23], що характеризують взаємовідносини з оточенням (родичами, друзями, сусідами) і можливість отримати від них допомогу [24]. Вимір нормативної (культурної) інтеграції – це ступінь прийняття людиною певних приписів і заборон, що артикулюються та поділяються більшістю представників конкретного суспільства [2, с. 80].

Для ВПО, серед яких переважають жінки, є характерним високий рівень безробіття як один з основних проявів соціального відторгнення щодо доступу до структурно-економічних ресурсів (соціальних благ і послуг). Це пов'язано з нестачею робочих місць і неможливістю знайти роботу за фахом. Жінки з дітьми є окремою категорією, якій властивий високий ризик відторгнення від ринку праці внаслідок різноманітних соціальних функцій, пов'язаних, зокрема, з материнством. Самотні ВПО-жінки, які мають дітей віком до 17 років, довше перебувають у пошуках роботи проти тих, хто проживає в домогосподарствах, де є інші дорослі, які можуть надавати допомогу по догляду за дитиною. Наслідком виключення з ринку праці є відсутність стабільного джерела доходу [2, с. 71, 73–75, 77]. ВПО-жінки є економічно більш вразливими, ніж чоловіки, оскільки часто фінансово залежать від чоловіків чи інших членів родини, частіше

утримують дітей, менше зайняті на ринку праці та рідше започатковують власний бізнес, більше відчувають брак коштів і змушені заощаджувати, мають більше труднощів із доступом до послуг та інформації про послуги [8, с. 41]. Значна частка ВПО-жінок піддається ризику відторгнення у сфері державних і соціальних ресурсів та послуг, що включають доступ до необхідного медичного обслуговування, навчальних закладів і соціального забезпечення (оформлення та переоформлення документів, соціальних виплат). Результати досліджень свідчать також про складність доступу до медичного обслуговування у ВПО-жінок, які проживають з неповнолітніми дітьми [2, с. 75]. За даними 6-го раунду загального опитування населення МОМ (17–23 червня 2022 р.), близько 38 % сімей ВПО із дітьми 5–17 років заявили, що їхні діти не мали повноцінного доступу до освіти, а на сході країни 16 % домогосподарств ВПО із дітьми шкільного віку зазначили, що взагалі не мали доступу до освіти. Також одним з основних проявів відторгнення ВПО є відсутність житла.

Результати якісного дослідження проблем і потреб ВПО (квітень 2022 р.) [7] свідчать, що більшість мешканців пов'язує з появою ВПО певні позитивні та негативні зміни у власних містах. Мешканці невеликих міст загалом розуміють плюси від того, що в них з'явилися нові люди, і це спричиняє поживлення життя. Потужний позитивний ефект дає відчуття єдності та «спільної мети», що об'єднує людей. Місцеві мешканці почали відчувати гордість за себе, за свої міста і своїх сусідів через те, що люди активно допомагають іншим. Стосунки ВПО з місцевими мешканцями в цілому позитивні; окремі негативи здебільшого пов'язані з побутовими проблемами. Місцеве населення ставить-ся більш критично до порушень «правил поведінки» з боку ВПО, однак з часом ситуація вирівнюється. Мова – найбільш часто згадувана причина конфліктів. Ідеться і про російську мову, і про «мову ворожнечі». Релігійні питання, пов'язані з тим, що ВПО

зазвичай є менш релігійними або вірними московського патріархату. Масове переміщення ВПО до територіальних громад по всій країні створює додатковий тиск на місцеві бюджети та соціальну інфраструктуру. Найбільшими бар'єрами на шляху інтеграції ВПО залишаються проблеми з житлом та працевлаштуванням. У 2016 році лише трохи більше половини тих ВПО, хто працював до моменту переміщення, змогли знайти роботу на новому місці, а близько 70 % ВПО винаймали житло [1].

Незважаючи на всебічну допомогу й підтримку, яку отримують українські вимушені мігранти за кордоном, найбільш актуальними для них є проблеми житла та працевлаштування. Переважна більшість вимушених мігрантів – жінки; значна частина з них опікується малолітніми дітьми, часто їм бракує знання мови. Це обмежує їхні можливості знайти роботу, попри декларований вільний доступ на ринок праці країн перебування. Також із цим пов'язані ризики поширення неформальної зайнятості, експлуатації та порушення трудових прав, небезпека торгівлі людьми. Водночас людський капітал вимушених мігрантів з України забезпечує їм доволі значну привабливість для роботодавців – високий рівень освіти та кваліфікації, знання мов значно підвищують їхні шанси на облаштування та інтеграцію в країнах перебування. Зі збільшенням тривалості перебування за кордоном буде зростати частка тих вимушених мігрантів, які не матимуть наміру повертатися в Україну. На користь постійного життя за кордоном, найімовірніше, робитимуть вибір ті, хто має там родичів, виїхав до віддалених країн та завдяки професійним знанням і кваліфікації зможе знайти гідну роботу та забезпечити собі належний рівень життя. Також низькою є ймовірність повернення молоді, яка навчатиметься за кордоном. Рішення, що ухвалюються на національному рівні, демонструють прагнення країн призначення закріпити на своїй території бажаних для них вимушених мігрантів. Наприклад,

у Болгарії етнічні болгари можуть одразу отримати повноцінні національні документи. Привілеї під час працевлаштування в Угорщині мають вимушені мігранти з угорським корінням, носії угорської мови. Угорський уряд заявив про зацікавленість в українцях, які планують тривале перебування в Угорщині. Роботодавці таких працівників отримуватимуть від влади щомісячну грошову винагороду. Фінські та литовські заклади вищої освіти відкривають місця й надають гранти українським студентам, які перервали навчання в Україні; участь в англomовних програмах для них безоплатна, як і житло [18].

Висновки. З початком широкомасштабної агресії РФ проти України ВПО та вимушені мігранти стали однією з найбільш вразливих категорій населення, чисельність і територіальний розподіл якої динамічно змінюються. За інформацією сайту МОМ, на 22 серпня 2022 року загальна чисельність вимушених мігрантів становила 4,2 млн осіб, а ВПО – 7,1 млн осіб. Більшість ВПО та вимушених мігрантів – це жінки з дітьми, літні люди, інваліди та діти-сироти. З огляду на це, вразливість даних груп населення є багатофакторною.

Через руйнування соціальних, економічних, культурних зв'язків при переміщенні ВПО та вимушені мігранти мають підвищені ризики соціального відторгнення від політичного (участь у виборах) та економічного життя (зайнятність), сфери культури та освіти (навчання), послуг системи охорони здоров'я (медична допомога), соціального захисту

(виплата допомоги), соціального середовища (участь у місцевому самоврядуванні).

Результати досліджень свідчать про наявність підстав для формування істотних проявів відторгнення серед ВПО, зокрема в частині доступу до структурно-економічних ресурсів для забезпечення основних соціально-економічних прав людини, та позицій, що дають змогу отримати доступ до таких ресурсів. Стосовно реляційних аспектів, пов'язаних із браком соціальної участі та суб'єктивними оцінками соціального відторгнення, ситуація є кращою і виявляється в позитивних оцінках ступеня власної інтеграції ВПО до територіальних громад, де вони мешкають. Водночас оцінки інтеграції ВПО з боку громад, які їх приймають, можуть свідчити про існування певних бар'єрів на новому місці проживання.

Найбільш негативним наслідком масштабної вимушеної міграції та внутрішнього переміщення населення для територіальних громад України є втрати людського потенціалу, пов'язані з відтоком економічно активних, освічених і молодих людей. І навпаки, для громад, які приймають ВПО, особливо в сільських районах, збільшення населення може стати драйвером місцевого розвитку. Водночас притік ВПО у територіальних громадах, які їх приймають, призводить до зростання навантаження на місцеві бюджети та соціальну інфраструктуру, підвищення конкуренції на місцевих ринках праці. Значними бар'єрами на шляху інтеграції ВПО є проблеми з житлом та працевлаштуванням.

Джерела та література

1. Вимушені переселенці та громади, що їх приймають, потребують комплексної підтримки та інноваційних рішень задля інтеграції та розвитку. URL : <https://ukraine.iom.int/uk/node/112111> (дата звернення: 21.09.2022).

2. Вимушені переселенці та приймаючі громади: уроки для ефективної суспільної адаптації й інтеграції:

наукова доповідь / за ред. канд. соціол. наук О. М. Балакіревої; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозів. НАН України». Київ, 2016. 140 с.

3. Внутрішньо переміщені особи. URL : <https://www.unhcr.org/ua/idps-ua> (дата звернення: 15.09.2022).

4. Восьме загальнонаціональне опитування України в умовах війни. URL : <https://ratinggroup.ua/files/>

ratinggroup/reg_files/rg_ua_1200ua_042022_v____i_press.pdf (дата звернення: 10.08.2022).

5. Вплив кризи в Україні на сферу праці: попередні оцінки. Аналітична записка МОП. 11 травня 2022 р. URL : https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---europe/---ro-geneva/documents/briefingnote/wcms_844525.pdf (дата звернення: 15.09.2022).

6. Глосарій з міграції. URL : http://www.iom.int/jahia/webdav/site/myjahiasite/shared/shared/mainsite/published_docs/serial_publications/Glossary_eng.pdf (дата звернення: 15.09.2022).

7. Єременко А. Проблеми і потреби внутрішньо переміщених осіб: результати якісного дослідження. URL : <https://activegroup.com.ua/2022/05/31/problemi-i-potrebi-vnutrishno-peremishhenix-osib-rezultati-yakisnogo-doslidzhennya/> (дата звернення: 19.09.2022).

8. Збираючи пазл. Вплив внутрішнього переміщення на права людини та доступ до адміністративних послуг в Україні. Звіт за результатами дослідження. Київ, 2018. 48 с.

9. Звіт Національної системи моніторингу ситуації з внутрішньо переміщеними особами. Ключові висновки, вересень 2020 р., березень 2021 р. URL : https://ukraine.iom.int/sites/g/files/tmzbd11861/files/documents/nms_ground_18_19_ukr.pdf (дата звернення: 12.07.2022).

10. Звіт про внутрішнє переміщення в Україні за 8 тур. Облік внутрішнього переміщення. Обласний та районний рівень. URL : https://displacement.iom.int/sites/default/files/public/reports/DTM%20Ukraine_Rd%208%20-%2012-24July_Recorded_IDP_19_Oblasts_2022_Public_Raion_Ukrainian_2.pdf (дата звернення: 26.08.2022).

11. Звіт про внутрішнє переміщення в Україні. Опитування загального населення. Раунд 7. https://displacement.iom.int/sites/default/files/public/reports/IOM_Gen%20Pop%20Report_R7_final%20UKR.pdf (дата звернення: 29.08.2022).

12. Звіт про внутрішнє переміщення в Україні. Опитування загального населення. Раунд 2. URL : <https://displacement.iom.int/reports/zvit-pro-vnutrishne-peremischennya-v-ukraini-opituvannya-zagalnogo-naselennya-raund-2-1> (дата звернення: 10.08.2022).

13. Мобільність робочої сили України в умовах воєнної економіки. *Вісник Пенсійного фонду*. 2022. № 6. С. 13–18.

14. Посібник з освіти в області прав людини за участі молоді. Міграція. URL : <https://www.coe.int/uk/web/compass/migration> (дата звернення: 25.07.2022).

15. Проект Плану відновлення України. Матеріали робочої групи «Освіта і наука». Національна рада з відновлення України від наслідків війни. Липень 2022 р. 359 с.

16. Степурок Н. 3 моменту повномасштабного вторгнення РФ українці перетнули кордон понад 10 мільйонів разів. URL : <https://www.unian.ua/society/z-momentu-povnomasshtabnogo-vtorgnennya-rf-ukrajinci-peretnuli-kordon-ponad-10-milyoniv-raziv-novini-ukrajini-11926749.html> (дата звернення: 15.10.2022).

17. Україна: на шляху до соціального залучення. Національна Доповідь про людський розвиток 2011 р. URL : http://www.undp.org.ua/files/ua_95644NHDR_2011_Ukr.pdf (дата звернення: 17.06.2022).

18. Українські біженці війни за кордоном. URL : <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/ukrayinski-bizhentsi-viyny-za-kordonom> (дата звернення: 26.08.2022).

19. Bohnke P. Nothing Left to Lose? Poverty and Social Exclusion in Comparison: Empirical Evidence on Germany. Berlin : Social Science Research Center, 2001. 37 p.

20. Coumans M., Schmeets H. The Socially Excluded in the Netherlands: The Development of an Overall Index. *Social Indicators Research*. 2014. P. 779–805. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11205-014-0707-6>.

21. Guiding Principles on Internal Displacement (E/CN.4/1998/53/Add.2). URL : <https://www.unhcr.org/43ce1cff2.pdf> (дата звернення: 15.09.2022).

22. Mathieson J. et al. Social Exclusion Meaning, measurement and experience and links to health inequalities. A review of literature. WHO Social Exclusion Knowledge Network Background Paper. 2008. Т. 1. 91 p.

23. Measuring Social Exclusion in Routine Public Health Surveys: Construction of a Multidimensional Instrument. URL : <http://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0098680> (дата звернення: 17.06.2022).

24. Phillipson C., Graham A., Morgan D. H. J. Social Networks and Social Exclusion: Sociological and Policy Perspectives. 2004. 288 p.

25. Ukraine: Overview of population displacement (as of 23 March 2015). URL : http://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/ukr%20displacement_23%20March%202015.pdf (дата звернення: 10.07.2022).

References

1. *IDPs and Their Host Communities Need Comprehensive Support and Innovative Solutions for Integration and Development* [viewed 21 September 2022]. Available from: <https://ukraine.iom.int/uk/node/112111> [in Ukrainian].

2. BALAKIRIEVA, Olha, ed. *Forced Migrants and Host Communities: Lessons for Effective Social Adaptation and Integration: Scientific Report*. National Academy of Sciences of Ukraine, State Establishment "Institute of

Economics and Prognostication". Kyiv, 2016, 140 pp. [in Ukrainian].

3. *Internally Displaced Persons* [viewed 15 September 2022]. Available from: <https://www.unhcr.org/ua/idps-ua> [in Ukrainian].

4. *The Eighth Nationwide Survey of Ukraine in the Conditions of War* [viewed 10 August 2022]. Available from: https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_ua_1200_ua_042022_v_____i_press.pdf [in Ukrainian].

5. *The Impact of the Crisis in Ukraine on the Labor Sphere: Preliminary Assessments. Analytical Note of the ILO*. May, 11 2022 [viewed 15 September 2022]. Available from: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---europe/---ro-geneva/documents/briefingnote/wcms_844525.pdf [in Ukrainian].

6. *Migration Glossary* [viewed 15 September 2022]. Available from: http://www.iom.int/jahia/webdav/site/myjahiasite/shared/shared/mainsite/published_docs/serial_publications/Glossary_eng.pdf [in Ukrainian].

7. YEREMENKO, Andrii. *Problems and Needs of Internally Displaced Persons: Results of a Qualitative Study* [viewed 19 September 2022]. Available from: <https://activegroup.com.ua/2022/05/31/problemi-i-potrebi-vnutrishno-peremishhenix-osib-rezultati-yakisnogodoslidzhennya/> [in Ukrainian].

8. *Collecting the Puzzle. Impact of Internal Displacement on Human Rights and Access to Administrative Services in Ukraine. Report on the Results of the Study*. Kyiv, 2018, 48 pp. [in Ukrainian].

9. *Report of the National System of Monitoring the Situation with Internally Displaced Persons. Key Conclusions, September 2020, March 2021* [viewed 12 July 2022]. Available from: https://ukraine.iom.int/sites/g/files/tmzbd11861/files/documents/nms_round_18_19_ukr.pdf [in Ukrainian].

10. *Report on Internal Displacement in Ukraine for the 8th Round. Accounting for Internal Movement. Regional and District Level* [viewed 26 August 2022]. Available from: https://displacement.iom.int/sites/default/files/public/reports/DTM%20Ukraine_Rd%208%20-%2012-24July_Recorded_IDP_19_Oblasts_2022_Public_Raion_Ukrainian_2.pdf [in Ukrainian].

11. *Report on Internal Displacement in Ukraine. Survey of the General Population. Round 7* [viewed 29 August 2022]. Available from: https://displacement.iom.int/sites/default/files/public/reports/IOM_Gen%20Pop%20Report_R7_final%20UKR.pdf [in Ukrainian].

12. *Report on Internal Displacement in Ukraine. Survey of the General Population. Round 2* [viewed 10 August 2022]. Available from: <https://displacement.iom.int/reports/zvit-pro-vnutrishne-peremischennya-v-ukraini-opitivannya-zagalnogo-naseleennya-raund-2-1> [in Ukrainian].

13. *Mobility of the Labor Force of Ukraine in the Conditions of the Military Economy. Bulletin of the Pension Fund*, 2022, no. 6, pp. 13–18 [in Ukrainian].

14. *Manual on Education in the Field of Human Rights with the Participation of Young People. Migration* [viewed 25 July 2022]. Available from: <https://www.coe.int/uk/web/compass/migration> [in Ukrainian].

15. *Project of the Recovery Plan of Ukraine. Materials of the Working Group "Education and Science". The National Council for the Recovery of Ukraine from the Consequences of the War*. July, 2022. 359 pp. [in Ukrainian].

16. STEPORUK, Nazar. *Since the Full-Scale Invasion of the Russian Federation, Ukrainians have Crossed the Border More than 10 Million Times* [viewed 15 October 2022]. Available from: <https://www.unian.ua/society/z-momentu-povnomasshtabnogo-vtorgnennya-rf-ukrajinci-peretrnuli-kordon-ponad-10-milyoniv-raziv-novini-ukrajini-11926749.html> [in Ukrainian].

17. *Ukraine: On the Way to Social Inclusion. National Human Development Report 2011* [viewed 17 July 2022]. Available from: http://www.undp.org.ua/files/ua_95644NHDR_2011_Ukr.pdf [in Ukrainian].

18. *Ukrainian Refugees of the War Abroad* [viewed 26 August 2022]. Available from: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/ukrayinski-bizhentsi-viyny-zakordonom> [in Ukrainian].

19. BÖHNKE, Petra. *Nothing Left to Lose? Poverty and Social Exclusion in Comparison: Empirical Evidence on Germany*. Berlin: Social Science Research Center, 2001, 37 pp. [in English].

20. COUMANS, Moniek Anna Monica, Hans SCHMEETS. *The Socially Excluded in the Netherlands: The Development of an Overall Index. Social Indicators Research*. 2014, pp. 779–805 [in English]. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11205-014-0707-6>.

21. *Guiding Principles on Internal Displacement (E/CN.4/1998/53/Add.2)* [viewed 15 September]. Available from: <https://www.unhcr.org/43ce1cff2.pdf> [in English].

22. MATHIESON, Jane, et al. *Social Exclusion Meaning, Measurement and Experience and Links to Health Inequalities. A Review of Literature*. WHO Social Exclusion Knowledge Network Background Paper. 2008, vol. 1, 91 pp. [in English].

23. *Measuring Social Exclusion in Routine Public Health Surveys: Construction of a Multidimensional Instrument* [viewed 17 June 2022]. Available from: <http://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0098680> [in English].

24. PHILLIPSON, Chris, Allan GRAHAM and David H. J. MORGAN, eds. *Social Networks and Social Exclusion: Sociological and Policy Perspectives*. 2004, 288 pp. [in English].

25. *Ukraine: Overview of Population Displacement (as of 23 March 2015)* [viewed 10 July 2022]. Available from: http://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/ukr%20displacement_23%20March%202015.pdf [in English].